
<https://doi.org/10.15407/fd2020.05.073>
УДК 321.7

Денис КІРЮХІН, кандидат філософських наук,
науковий співробітник відділу соціальної філософії,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,
01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
dennkrn@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3686-3882>

ТЕОРІЯ ДЕЛІБЕРАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ ТА «ФАКТ НЕЗГОДИ»

Розвиток теорії деліберативної демократії пов'язаний із розв'язанням двох ключових завдань. Перше — поєднання широкої політичної участі із раціональністю політичного процесу. Друге — забезпечення політичної єдності сучасних суспільств, які відрізняє плюралізм цінностей, норм і способів життя, що є часто-густо несумісними. В рамках цієї теорії ключовою демократичною процедурою є раціональне обговорення, відкрите для всіх зацікавлених сторін, метою якого, як стверджує Ю. Габермас, є досягнення згоди. Проте експериментальні дослідження практик обговорення показують, що їх результатом може бути не лише згода, але й, навпаки, радикалізація позицій.

На відміну від Габермаса, Дж. Ролз виходить з того, що консенсус щодо цінностей та норм є недосяжним. Його теорія політичного лібералізму являє собою спробу відповідати на питання про те, як можлива політична єдність в ситуації практично нерозв'язного конфлікту, тобто в ситуації незгоди. Запропонований ним ідеал добре впорядкованого суспільства передбачає, що справедливе суспільство — це суспільство, в якому немає згоди щодо всеохопних доктрин, але є консенсус щодо базових принципів справедливості. Однак теорія Ролза стикається з низкою істотних проблем. Зокрема, філософ був змушений визнати, що саме демократична культура суспільства постає як передумова для формування базових принципів справедливості добре впорядкованого суспільства.

Ідея Ролза про зв'язок незгоди, політичної свободи та демократії вплинула на подальший розвиток теорії демократії, стимулювавши пошуки різних моделей ухвалення рішень і формування політичної волі без досягнення раціональної згоди. Адже можливість демократії полягає в конфлікті уявлень про справедливість і благо.

Ключові слова: деліберативна демократія, Габермас, Ролз, добре впорядковане суспільство, незгода, лібералізм.

Цитування: Кірюхін, Д. (2020). Теорія деліберативної демократії та «факт незгоди». *Філософська думка*, 5, 73—86. <https://doi.org/10.15407/fd2020.05.073>.

Ідея деліберативної демократії передусім нагадує нам про таке: незважаючи на те, що в конституціях багатьох держав міститься твердження, що сувереном є народ, ми потребуємо не лише правової констатації цього факту, але й забезпечення ефективної реалізації народного суверенітету в політичних практиках. І саме практика обговорення (деліберативна практика) є тим механізмом, який дає змогу народному суверенітету реалізуватися, забезпечивши громадян процедурами раціонального формування політичної волі.

У 2009 році по багатьох містах США прокотилася хвиля протестів проти фінансової політики адміністрації президента Барака Обама. Протестувальники висловлювали невдоволення тим, що влада занадто втручається в життя простих людей, а саме — приймає важливі рішення, зокрема щодо оподаткування, без широкого громадського обговорення. Суть громадянського невдоволення була лаконічно подана в гаслі протестувальників «No taxation without deliberation!» («Немає оподаткування без обговорення!») [Beerbohm, 2012: p. 124]. Вимогу громадського обговорення державних рішень (а фактично — розширення для громадян можливостей участі в державному управлінні) в останнє десятиріччя почали дедалі ширше висувати опозиційні і протестні рухи не лише в США, але й в країнах ЄС. Це свідчить про наявність кризових явищ в ліберальних демократіях. І водночас вимога бути почутим і впливати на політичні рішення точно позначає одну з ключових проблем, що стала причиною цієї кризи. Отже, немає нічого дивного в тому, що модель деліберативної демократії стала в останні десятиріччя однією з найбільш обговорюваних в політичній теорії. Адже «сімейство поглядів» (Дж. Боман), яке позначають цим терміном, саме й отримало розвиток внаслідок прагнення розв'язати завдання поєднання широкої політичної участі з компетентністю і раціональністю політичного процесу. Визначення ж раціонального обговорення як ключової демократичної процедури поставило на тривалий час в центр уваги теоретиків демократії проблему досягнення компромісу з політичних питань.

Водночас на одну суттєву проблему — проблему незгоди — донедавна звертали мало уваги. Між тим, ця проблема є насправді однією з ключових для практики деліберації. Вперше чітко проблематизована Дж. Ролзом, сьогодні вона дедалі частіше стає предметом обговорень серед політичних філософів. І в цьому випадку ми в першу чергу ставимо собі за мету дослідити ролзівське розуміння незгоди та консенсусу, оскільки саме його ідеї спричинили значний вплив на те, як сьогодні питання незгоди розглядають у теорії деліберативної демократії.

«Деліберативний поворот»

Так званий «деліберативний поворот» (термін Дж. Драйзека) в політичній філософії, що стався у 90-ті роки минулого століття, внаслідок якого деліберативна теорія стала значною мірою репрезентантом теорії демократії як такої, поставив в центр уваги теорії демократії процедуру обговорення, від-

тіснивши на другий план питання свободи та політичного представництва. Ця трансформація стала в тому числі й реакцією на проблему, з якою зіткнулися ліберальні демократії, а саме — проблему легітимації політичної влади в ситуації, коли визнають «факт незгоди», тобто, як визначає Г. Ландеморе, те, що «люди у вільних суспільствах віддані різним, таким, що конфліктують, — деякі скажуть, що несумірним, — переконанням, цінностям, концепціям соціальної справедливості, концепціям блага і способів життя» [Landemore, 2017: р. 277]. В рамках теорії деліберативної демократії, власне, і було поставлено питання про те, як і за яких умов можливе досягнення згоди — «трансформація незгоди на розумну згоду» [Besson, 2005: р. 230] — в ситуації незгоди або навіть конфлікту з фундаментальних питань, яка є властивою сучасним плюралістичним суспільствам.

Сам термін «деліберативна демократія» був сформульований 1980 року Джозефом Бесетом в статті «Деліберативна демократія: принцип більшості в республіканському правлінні» [Bessette, 1980], а 1994 року він видав книгу «Тихий голос розуму: деліберативна демократія та національний американський уряд» [Bessette, 1994], в якій розгорнуто подав свою аргументацію. Праці Бесета показують, що ідея деліберативної демократії народилася з бажання розв'язати закладену в працях батьків-фундаторів американської Конституції суперечність між двома різноспрямованими прагненнями — обмежити свавілля більшості та, разом з тим, забезпечити правління більшості [Bessette, 1980: р. 104], протиріччя, яке традиційно залишається предметом суперечок серед американських політичних філософів.

Зокрема, ще на початку ХХ сторіччя Ч. Бірд спровокував тривалу дискусію своїм відомим висловлюванням про те, що Конституція США демократичною не є. Приєднуючись до цієї дискусії, Бесет виступив проти елітистських інтерпретацій праць авторів американської Конституції, згідно з якими вони прагнули побудувати «демократію небагатьох» (термін М. Паренті), коли державне управління є справою лише представників «природної аристократії». Бесет показує, що насправді принцип деліберації як базовий для демократичної системи закладено вже батьками-фундаторами. Йдеться, зокрема, про Дж. Медисона, який підкреслював, що саме за умов республіканської системи з її інститутом представників, які здійснюють управління, громадський голос більше відповідає громадському благу, ніж за умов демократичної системи [Bessette, 1980: р. 106], оскільки мудрість представників дає змогу відсікти нераціональні поривання народу. Іншими словами, автори американської Конституції робили ставку на раціоналізацію політичної сфери, вбачаючи в ній не місце зіткнення емоцій та нерелекційних настроїв, а сферу, де, власне, й чути тихий голос розуму. Вони, як показує Бесет, створюють модель правління не просто більшості, а саме «деліберативної більшості» (*deliberative majority*), в якій представники громадян у процесі обговорення державних питань керуються «усвідомленим почуттям спільності» (*deliberate sense of the community*), захищаючи тим самим правління

деліберативної більшості від «небезпек нерелекційних народних настроїв» [ibid.: p. 106, 107]. У зв'язку з цим своє власне завдання Бесет бачить, поперше, в демонстрації того, що автори Конституції насправді орієнтувалися на модель демократії, яку можна позначити як деліберативну, оскільки вбудували в систему правління «принцип обговорення» (principle of deliberation) [ibid.: p. 114–115], по-друге, в тому, щоб позначити загрози, що стоять перед американською демократією, як от, наприклад, зростання популярності ідеї прямої демократії. Відповідно, в реалізації тієї (деліберативної) моделі демократії, яка закладена батьками-фундаторами в Конституції, він і вбачав мету розвитку американської політичної системи.

Визначальну роль у подальшому розвитку теорії (або, радше, теорій) деліберативної демократії у працях Дж. Коена, Ю. Ельстера, Е. Гутман, Д. Томпсона, С. Бенхабіб, А. Янг, К. Санстайна, Дж. Фішкіна, пов'язаному з обговоренням деліберативних процедур досягнення згоди та їхніх ідеальних моделей, відіграли дискурсивна етика Ю. Габермаса та політичний лібералізм Дж. Ролза. Проте, на відміну від випадку Габермаса, говорити про наявність у Ролза теорії деліберативної демократії можна лише за певного припущення. Хоча його ідея публічного розуму й дає підстави кваліфікувати книгу Ролза «Політичний лібералізм» саме як працю з теорії деліберативної демократії, так само, як і його наступні праці, в яких ця ідея набуває розвитку, все ж таки нам видається, що точніше буде вести мову про ролзівський підхід у деліберативній теорії. Цей підхід викликає сьогодні особливу зацікавленість у контексті дискусій навколо питання про незгоду (Е. Гутман і Д. Томпсон, Г. Ландеморе, Дж. Волдрон, Д.А. Рейді, С. Бесон), адже, на відміну від теорії Габермаса, Ролз виходить з того, що політичну спільноту відрізняє наявність непереборної або, як мінімум, такої, що істотно обмежує можливість досягнення згоди, «розумної незгоди» (reasonable disagreement) щодо всеохопних (comprehensive) філософських, моральних і релігійних доктрин.

Ненавмисні наслідки деліберації

В центрі уваги традиції, яку представляє Габермас і до якої тією чи тією мірою належить більшість «класичних» теорій деліберативної демократії, тобто тих теорій, що були розроблені в першій половині 1990-х років, — процедура досягнення раціонального консенсусу та проблема її інституціалізації. З позиції сьогоднішнього дня ми, слідом за такими критиками «класиків», як, наприклад, Е. Гутман і Д. Томпсон, можемо вказати на занадто абстрактний характер ідеалу згоди, на який орієнтовані зазначені теорії. Дійсно, як підкреслюють Гутман і Томпсон — автори концепту «деліберативної незгоди» [Gutmann, Thompson, 1999], консенсус не є обов'язковим результатом деліберативних процедур формування громадської думки та політичної волі внаслідок обміну раціональними аргументами. Про це свідчать, зокрема, й емпіричні дослідження практик обговорення, як, наприклад, експеримент, проведений в 2005 році Д. Шкаде, К. Санстайном і Р. Гейсті, які поставили

перед собою завдання знайти відповідь на питання про те, як насправді впливає обговорення питань у конкретній політичній ситуації на його учасників. Експеримент полягав ось у чому [Schkade, Sunstein, Hastie, 2010]: дослідниками було відібрано дві групи жителів двох міст штату Колорадо (одне місто відоме тим, що в ньому домінують ліберали, натомість друге — тим, що в ньому живе більше консерваторів) у такий спосіб, щоб в одній групі були прихильники ліберальних поглядів, а у другій — консервативних. Кожній групі запропонували обговорити три на момент експерименту найбільш дискусійні в американському суспільстві політичні питання: одностатеві шлюби, глобальне потепління та позитивна дискримінація. Причому учасників попросили спочатку анонімно та індивідуально записати свою думку щодо зазначених питань, потім, під час обговорення, спробувати виробити консенсусне рішення, а по завершенні — знову анонімно записати свою думку. В більшості випадків учасникам експерименту вдавалося досягти консенсусу. Але не це цікавило в першу чергу Шкаде, Санстайна і Гейсті. Вони насамперед хотіли відстежити зміни уявлень всередині відібраних ними груп. За підсумками експерименту вчені отримали три цікавих результати. По-перше, як виявилось, внаслідок обговорення ліберальна група стала більш ліберальною за поглядами на всі три питання, натомість консервативна, навпаки, — більш консервативною. По-друге, всередині кожної з груп зменшилася різноманітність думок і підвищився внутрішньогруповий консенсус. Зрештою, по-третє, обговорення призвело до ще більшої розбіжності між крайніми ліберальною та консервативною позиціями.

Тут впадає в очі суперечність: незважаючи на зміцнення відмінних позицій, консенсусу при обговоренні між групами прихильників різних поглядів здебільшого, начебто, досягали. Просто під час експерименту підтвердилася позиція, згідно з якою публічні заяви людей часто-густо не збігаються з їхніми фактичними приватними поглядами: «Ми спостерігали більшу різноманітність в приватних анонімних висловлюваннях людей, ніж у поглядах груп» [ibid., p. 236–237, 249], що їх висловлювали публічно, — зазначають автори експерименту. Іншими словами, як вони наголошують, обговорення насправді сприяло радикалізації позицій всередині груп.

Якщо порівняти цей експеримент із схожими дослідженнями, то отриманий результат може викликати подив. Адже на перший погляд Шкаде, Санстайн і Гейсті лише повторили соціологічне дослідження, яке приблизно в ті самі роки провів А. Небло [Neblo, 2000]. Він так само обрав три дискусійні для американського суспільства питання (позитивна дискримінація, система оподаткування, служба гомосексуалістів в армії) і запропонував учасникам експерименту написати свою думку щодо них перед обговоренням, а потім після нього. Проте отримав протилежний результат. Небло дійшов висновку, що наслідком дискусії стало зближення думок учасників і зростання довіри до процесу раціональної аргументації загалом. Саме тому його праця, так само як і емпіричні експерименти інших дослідників, таких,

наприклад, як Дж. Фішкін, була вкрай позитивно оцінена Габермасом, який посилається на них для обґрунтування позитивної ролі раціонального дискурсу у сфері політичної комунікації [Habermas, 2009: p. 149–152]. Але висновки Небло насправді не перекреслюють висновків Шкаде, Санстайна і Гейсті. За певної схожості, ці дослідження представляють неоднакові методологічні підходи та виконують різні завдання. Так, Шкаде, Санстайн і Гейсті, на відміну від Небло, працювали не з довільно сформованими, а зі значно більш гомогенними в ідеологічному плані групами, і в центрі їхньої уваги були відносини всередині цих груп, а не консенсус як такий. Це якраз і дало змогу вченим виявити ненавмисні наслідки деліберації.

Шкаде, Санстайн і Гейсті також звертають увагу на одну важливу сучасну тенденцію, яку вони позначають як «балканізація думок» (the balkanization of opinion). Йдеться про те, що сучасні держави дедалі частіше в політичному плані перетворюються на «сукупність однорідних анклавів, представники яких схильні спілкуватися і обговорювати (політичні питання. — Д.К.) лише з тими, хто з ними згоден» [Schkade, Sunstein, Hastie, 2010: p. 247], і звертатися лише до тих джерел інформації, в яких вони можуть знайти підтвердження своїх власних переконань. Це зумовлює те, що, як показало їхнє дослідження, обмін раціональними аргументами може мати своїм наслідком не тільки згоду, досягнення раціонального консенсусу з обговорюваного питання (в останньому, власне, й полягає завдання деліберативної демократії), а й радикалізацію і мобілізацію тих, хто підтримує один з відмінних аргументів. І хоча Шкаде, Санстайн і Гейсті спеціально не прояснюють це питання, очевидно, що виявлена ними радикалізація є не прямим результатом раціонального обговорення, а наслідком того, що воно здійснюється вже у розколотому (або, якщо використовувати термін Б. Бішопа, «кластеризованому» [Bishop, 2008]) суспільстві. Хоча, з іншого боку, ненавмисні наслідки обговорення (тобто зростання екстремістських настроїв), своєю чергою, в будь-якому випадку справляють негативний вплив на публічну сферу.

Описуючи арену політичної комунікації національних суспільств, на якій відбувається формування раціональної політичної волі, Габермас виокремлює три її рівні: інституціалізований дискурс державних інституцій, комунікації в публічній сфері, опосередковані медіа, та комунікації на рівні громадянського суспільства [Habermas, 2009: p. 159–160, 162, 173–181]. І хоча іноді політична комунікація може набувати патологічних форм, загалом зазначені рівні, відповідно до позиції Габермаса, утворюють систему раціоналізації громадської думки, що становить необхідну умову ефективності деліберативних практик. Необхідну, але не вичерпну. Праця Шкаде, Санстайн і Гейсті демонструє: для того, аби деліберативні практики були інструментом ефективного розв'язання політичних питань, потрібно, щоб вони проходили між членами політичної спільноти, пов'язаної не стільки формальним членством, скільки загальними уявленнями про справедливість або, як сказав би М. Волзер, спільним соціальним життям. В іншому

випадку, тобто за умов плюралізму способів життя, вимога досягнення консенсусу як передумови ухвалення демократичного рішення може призводити до того, що практики деліберації можуть мати непередбачувані негативні наслідки. Адже, як було показано, за умов, коли політична спільнота розпадається на замкнені анклавні, обговорення чого завгодно з великою ймовірністю сприятиме зростанню екстремізму. З іншого боку, практика формування політичного рішення шляхом обговорення за умов нерівності (себто коли політико-економічна структура суспільства не може бути схарактеризована як справедлива) лише сприятиме закріпленню цієї нерівності, на що, скажімо, вказує Л. Сандерс [Sanders, 1997]. Адже у цьому випадку практики обговорення є корелятивними системам маргіналізації та панування, що існують в суспільстві.

Не можна сказати, що Габермас зовсім не помічає того, що, наприклад, соціальна нерівність може перешкоджати ефективному дискурсивному формуванню суспільних думок. Не можна стверджувати також, що він повністю ігнорує й проблему фрагментованості громадянського суспільства та зростаючого відчуження громадян від політики [Habermas, 2009: р. 177, 178–180]. Однак, по-перше, Габермас все одно залишається досить оптимістично налаштованим щодо суспільних обговорень та робить наголос здебільшого на позитивних процесах, з ними пов'язаних, наприклад, обґрунтовано вказуючи на те, що в сучасному суспільстві спостерігаються й деякі ознаки зростання значущості публічної сфери. По-друге, питання справедливості в його теорії деліберативної демократії розглянуто в контексті дискурсивних практик. Проте, як показують наведені нами приклади, винесення «за дужки» теми справедливості організації політичної спільноти загалом послаблює саму теорію деліберативної демократії.

Добре впорядковане суспільство: консенсус за умов незгоди

Дискусія між Ролзом та Габермасом стала однією з центральних тем в теорії деліберативної демократії 90-х років минулого століття. Ця полеміка, або «сімейна сварка», як її позначив Габермас [Habermas, 1998: р. 50], між англо-американською ліберальною традицією та Франкфуртською школою критичної теорії є сама по собі надзвичайно цікавою та заслуговує на спеціальне дослідження. Понад те, ця полеміка, поза будь-яким сумнівом, вплинула й на теорію Габермаса, який «зробив більше, аби пристосувати свою думку до роулзівства, ніж навпаки» [Hedrick, 2010: р. 4]. Меншою мірою вона вплинула на Ролза, розвиток поглядів якого відбувався здебільшого під впливом критики з боку комунітаристів.

На відміну від Габермаса, Ролз займається не проблемою демократичного формування політичної волі, а обґрунтуванням нормативних принципів добре впорядкованого суспільства (*well-ordered society*), члени якого поділяють уявлення про базові принципи справедливості. І якщо Габермас

вважає одним з важливих недоліків Ролза те, що той апелює до гіпотетичної (а не реальної) вихідної позиції (original position), яка постає, згідно з оцінкою німецького філософа, як монологічна процедура виправдання базових норм [Habermas, 1990: p. 66; Habermas, 1998: p. 49–105], то Ролз головною відмінністю їх підходів вважає те, що Габермас насправді формує всеохопну доктрину, але його справедливість як чесність має стосунок лише до політичного (вона політична, а не метафізична) й обмежена виключно ним [Rawls, 1995: p. 132]. Тому відмінність між ними насправді є істотною: в центрі уваги Габермаса — шлях досягнення раціонального консенсусу, а Ролз, навпаки, в «Політичному лібералізмі» та наступних працях виходить з того припущення, що консенсус щодо цінностей і норм, що їх відстоюють всеохопні доктрини, є недосяжним. Згідно з Ролзом, якщо ми й можемо вести мову про якийсь консенсус, то лише щодо дуже вузького кола питань, пов'язаних із базовими принципами, на яких уgruntована політична спільнота. Ба більше, плюралізм, під яким американський філософ розуміє «різноманітність суперечливих і непримирених» [Rawls, 2005: p. 35] доктрин, є характерною рисою добре впорядкованого суспільства, тобто вільної та демократичної політичної спільноти. Відповідно, ролзівський політичний лібералізм — це спроба відповісти на питання про те, як можлива політична єдність в ситуації практично нерозв'язного конфлікту, іншими словами — в ситуації незгоди.

Перш за все, слід зазначити, що незгода для Ролза має розумний характер: вона є наслідком не обмеженості розумових (the reasonable) здібностей індивідів, а повністю сумісного з нашою розумністю тягара, яким неминуче обтяжені наші судження. Цей тягар пов'язаний, зокрема, з тим, що ми живемо в обмеженому соціальному просторі з обмеженим набором альтернатив і можливостей й часто-густо просто не здатні здійснити однозначне й прийнятне для всіх членів суспільства судження (див. «Політичний лібералізм» II, § 2). Звідси й нездоланність соціальних розбіжностей. Цей «факт незгоди» відкриває перед нами, як вважає Ролз (див. «Політичний лібералізм» I, § 6), лише дві можливості. Перша пов'язана з насильницьким використанням державної влади для того, аби затвердити один погляд, одну доктрину, одну традицію, пригнічуючи, а то й просто знищуючи альтернативні (незгодні) позиції. Друга — з ліберальним співіснуванням поглядів, цінностей, світоглядів, тобто з реалізацією принципів, спрямованих не на виключення, а на інтеграцію незгоди в саму політичну систему.

Засадовою для єдності вільного та справедливого суспільства, стверджує Ролз, не може бути одна ідея справедливості або всеохопна доктрина, вона походить «з перехресного консенсусу (overlapping consensus) поглядів на політичну справедливість» [Rawls, 1988: p. 269]. Було б помилкою розглядати зазначений консенсус як якийсь механічне об'єднання або суму наявних в суспільстві концепцій, так само як не є він і певним балансом сил (modus vivendi), що склався на поточний момент (див.: «Політичний лібе-

ралізм» IV, § 3–4). Консенсус виникає в тому випадку, коли вільні й рівні індивіди, зберігаючи прихильність до певних релігійних, моральних або філософських доктрин, приходять до розуміння суспільства як системи кооперації вільних і рівноправних громадян і необхідності затвердження базових інституцій на основі прийнятої усіма концепції політичної справедливості, яка саме й виступає своєрідним модулем, «істотною конститутивною частиною, що підходить кільком всеохопним доктринам та може ними підтримуватися» [Rawls, 2005: р. 12]. Тим самим Ролз, на що слушно вказують багато дослідників (зокрема, В. Кімлика та Ш. Муф), протиставляє дві сфери: (1) приватного (соціального), де індивіди керуються певними всеохопними доктринами, що містяться у фоновій культурі конкретного суспільства (див.: «Політичний лібералізм» I, § 2), і прагнуть до задоволення приватних інтересів, створюючи громади та асоціації, і (2) публічного (політичної спільноти), що регулюється принципами політичної справедливості. Такий поділ забезпечує співіснування різних *modus vivendi* в одному добре впорядкованому суспільстві. Причому Ролз спеціально наголошував, що «добре впорядковані конституційні демократії» можуть також бути позначені як «деліберативні демократії» [ibid.: р. 448]. Тобто він розглядав свою теорію політичного лібералізму саме як варіант теорії деліберативної демократії.

Наслідуючи Дж. Лока та І. Канта, Ролз шукає нормативну основу політичного суспільства, справедливості якого як чесність не є байдужою до цінностей. Водночас він прагне, хоча й не завжди послідовно, уникати утвердження єдиної моральної доктрини або концепції блага. Причину такої «втечі» Ролза від всеохопних доктрин точно позначає Муф. За її словами, це зумовлено «його вірою в те, що жодна раціональна згода в цій сфері є неможливою», тому, аби бути прийнятними для людей з різними філософськими або релігійними уявленнями, ліберальні інституції повинні бути нейтральними [Mouffe, 2000: р. 91]. Але для того, аби прийти до загального розуміння необхідності «нейтральних інститутів» індивіди повинні, проте, бути об'єднаними певним спільним етосом, у цьому випадку — етосом демократичного суспільства. Тому ліберал Ролз неминує йде на поступки комунітаризму. Так, він прямо стверджує, що джерелом концепції політичної справедливості, яка становить серцевину перехресного консенсусу, є «базові інтуїтивні ідеї, які ми знаходимо в публічній культурі конституційної демократії», і, понад те, продовжує Ролз, «ми допускаємо, що ці ідеї, ймовірно, стверджує кожна з всеохопних моральних доктрин, що протистоять одна одній й мають вплив в достатньо справедливому (a reasonably just) демократичному суспільстві» [Rawls, 1985: р. 246]. І, нарешті, він визнає, що змушений брати до уваги й деякий вплив суспільних умов на прийняття «самої цієї концепції» політичної справедливості [ibid.: р. 250]. Відповідно, й зміст концепції політичної справедливості визначено не спекулятивними роздумами, а на підставі ідей, що є властивими публічній

політичній культурі ліберального суспільства (див.: «Політичний лібералізм» I, § 2).

Хоча Ролз не впевнений, що індивіди в сучасному суспільстві здатні прийти до раціональної згоди стосовно якоїсь всеохопної доктрини, а проте він переконаний в тому, що вони здатні дійти згоди щодо принципів політичної справедливості, які перебувають у «фокусі», як говорить Ролз, доктрин, що їх дотримуються члени суспільства. Іншими словами, хоча ми, найімовірніше, і не здатні до консенсусу, але здатні до досягнення рефлексійної рівноваги між різними ідеями та принципами, і це дає нам змогу сформулювати таку політичну концепцію справедливості, «яка була б близькою нашим найтвердішим переконанням» [Rawls, 2005: р. 8]. Тому єдність добре впорядкованого суспільства є прямим наслідком не того, що індивіди прагнуть єдиної мети, такої, як, наприклад, безпека (про що пише Т. Гобс), а того, що «вони дотримуються однієї *політичної* концепції справедливості» [Rawls, 1988: р. 269] (курс. мій. — Д.К.). Конструктивістське завдання цієї концепції полягає в тому, щоб дати громадянам можливість сформувати загальні базові інституції на підставі публічно визнаних аргументів і міркувань [Rawls, 1980: р. 517]. Таким чином, згідно з теорією Ролза, розумна згода щодо принципів справедливості і готовність індивіда дотримуватися встановлених норм, визнаючи при цьому свободу і рівність інших (за рахунок властивого йому почуття справедливості), інтегрує індивідів та їх об'єднання в єдину політичну спільноту (добре впорядковане суспільство), що допускає при цьому плюралізм і незгоду щодо релігійних, філософських і моральних норм.

Чи вірив Ролз у здійсненність свого ідеалу (адже його теорія не позбавлена рис і соціально-модернізаційного проєкту)? Великою мірою ідея добре впорядкованого суспільства є, як висловився сам Ролз у своїй праці «Закон народів», реалістичною утопією в тому сенсі, що вона відображає не просто бажаний, а «досяжний соціальний світ» [Rawls, 2000: р. 6]. Проте ця ідея є, напевно, більш утопічною, ніж вважав сам її автор, бо в реальності ми в кращому випадку можемо говорити тільки про більш-менш добре впорядковане суспільство. Адже хоч би якими розумними (the reasonable) ми були, хоч би як намагалися уникати впливу ідеологій, забобонів, всього того, що Ролз називає тягарем судження, сама складність політичних питань призводить до частих розбіжностей, порушуючи тим самим соціальні союзи та стимулюючи застосування насильства як альтернативи порядку справедливості й участі громадськості у формуванні політичної волі шляхом обговорення хоча б базових принципів. Тому, демонструючи інтегративну функцію політичної справедливості, Ролз, разом з тим, виявляє і межі її можливостей. Не випадково Ч. Кукатас, який розвиває ролзівські ідеї, наполягає на сумнівній цінності соціальної єдності, суспільного консенсусу та єдиної концепції справедливості, ба й більше, ставить під сумнів політичну необхідність справедливості. Модель ліберального архіпелагу, запропонована Кука-

тасом як альтернатива моделі добре впорядкованого суспільства, — це один з можливих обґрунтованих висновків з теорії Ролза.

Отже, проблеми, з якими зіткнувся Ролз, вельми показові. По-перше, він був змушений визнати, що його теорія може бути застосована лише до західних суспільств ліберальної демократії. Як наслідок, формування принципів справедливості добре впорядкованого суспільства можна здійснювати лише в межах певної політичної (а конкретно — ліберальної) традиції. Іншими словами, демократична культура суспільства постає як передумова для реалізації процедури формування принципів політичної справедливості, за яку ратує американський філософ. Незважаючи на прагнення подати максимально формальну теорію, американський філософ уже виходить з певного розуміння справедливості, заданого ліберальною демократичною культурою. При цьому поза увагою Ролза залишається проблема справедливості в суспільствах, де немає традиції ліберальної демократії. Розгляду цих суспільств він свідомо уникав, визначаючи, що його теорія може бути застосована саме до ліберальних демократичних суспільств, на ідеальному нормативному образі якого він її вибудовує. Стаючи на позицію Ролза, ми фактично повинні сказати, що справедливими такі суспільства робить тільки їх лібералізація і демократизація. Але питання соціального і політичного розвитку знову ж таки не підлягає розгляду в теорії американського філософа, так само як і питання про те, як бути з протиріччям, яке неминуче виникає між вимогою справедливості, як її тлумачить ліберальна традиція, і практиками, далекими від ліберальних ідеалів, але, позатим, такими, що їх визнають за справедливі індивіди, які до них залучені.

По-друге, Ролз, на що вказує Муф, визнаючи можливість досягнення раціонального консенсусу з питання базових принципів (чому сприяє неупередженість, у варіанті Ролза, або строгість процедури, у варіанті Габермаса), так само, як і Габермас, нівелює плюралізм як основу політичної сфери. Проте заміна цілераціональності на комунікативну раціональність проблеми не розв'язує. «Прийняття плюралізму серйозно вимагає, аби ми відмовилися від мрії про раціональний консенсус» [Mouffe, 2000: р. 98], оскільки, як вказує Муф, апелюючи до Л. Вітгенштайна, ми маємо в політичній сфері протиріччя не думок, а форм життя, тобто йдеться про непереборну онтологічну суперечність.

Нарешті, по-третє, вказуючи на дві можливі альтернативи політичної реакції на незгоду (придушення державною владою або ліберальне співіснування поглядів, цінностей, світоглядів), Ролз не бере до уваги ту обставину, що елімінування незгоди з політичної сфери не обов'язково вимагає насильства з боку влади. Між позначеними Ролзом крайніми позиціями існує багато напівтонів. Так, громадяни самі успішно виявлятимуть і придушуватимуть незгоду, якщо, наприклад, в дусі правоконсервативного підходу, визначатимуть політичне як сферу відносин «своїх» (тобто тих, з ким можна легко солідаризуватися).

Висновки

Сучасні плюралістичні суспільства є значною мірою суспільствами незгоди. Ми не згодні щодо того, на підставі яких принципів належить розподіляти соціальні блага, як мають бути організовані економічні відносини, як має бути впорядкована політична влада, у нас немає згоди щодо релігійних догматів і норм, питань зовнішньої та внутрішньої політики, цінностей, прав етнічних і гендерних меншин, а наші уявлення про свободу і справедливість конфліктують і в більшості випадків непримиренні. Тому в ситуації неминучої для сучасних суспільств різноманітності доктрин і позицій, що погано узгоджуються між собою, управління незгодою є одним з найважливіших завдань політичних режимів. Інституціалізація незгоди є однією з визначальних характеристик, що дають змогу вести мову про наявність або відсутність демократії і політичної свободи, а «деліберативний поворот» у цьому контексті можна тлумачити як пошук політичної моделі, в якій незгода є одним з конститутивних елементів.

Внутрішня логіка обговорення між вільними і рівними громадянами, як слушно зауважує Бесон, містить прагнення до досягнення згоди [Besson, 2005: р. 228]. І більшість теорій деліберативної демократії, що були позначені нами як «класичні», виключають можливість того, що підсумком раціонального обговорення стане конфлікт та посилення незгоди. Тим часом емпіричні дослідження свідчать, що зазначений результат можливий та, понад те, в розколотому («балканізованому») суспільстві він, найімовірніше, буде найімовірнішим. У цьому плані ролзівський підхід у теорії деліберативної демократії становить великий інтерес. Адже, на відміну від Габермаса, Ролз виходить з непереборності незгоди. Однак, як показало наше дослідження, Ролз є непослідовним, коли стверджує про ціннісну нейтральність вихідної позиції, а його погляди на досягнення консенсусу є суперечливими.

А проте ідея Ролза про зв'язок незгоди та політичної свободи в демократичному суспільстві вплинула на подальший розвиток теорії деліберативної демократії. Дійсно, демократія не обов'язково впливає з виховання і підтримки у громадян республіканських чеснот, також її виникнення не пов'язане лише з існуванням різноманітності думок. Можливість демократії укорінена в конфлікті, конфлікті інтересів та уявленні про справедливість і благо, без нього неможлива політична свобода. Тому зростання уваги до теми незгоди, що ми спостерігаємо останніми роками в західній політичній теорії, і пошуки, наприклад, з боку С. Бесон і, певною мірою, Е. Гутман і Д. Томпсон, а також Дж. Волдрона різних моделей ухвалення рішень і формування політичної волі, в тому числі без досягнення раціональної згоди, видається логічним та перспективним напрямком розвитку теорії деліберативної демократії.

ДЖЕРЕЛА / REFERENCES

- Beerbohm, E. (2012). *In Our Name: The Ethics of Democracy*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Bessette, J. (1980) Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government In: R.A. Goldwin, W.A. Schambra (Eds.), *How Democratic is the Constitution?* (pp. 102–116). Washington, D.C.: AEI Pres.
- Bessette, J. (1994). *The Mild Voice of Reason: Deliberative Democracy & American National Government*. Chicago: University of Chicago Press.
- Besson, S. (2005) *The Morality of Conflict. Reasonable Disagreement and the Law*. Oxford, Portland: Hart Publishing.
- Bishop B. (2008). *The Big Sort: Why the Clustering of Like-Minded American is Tearing Us Apart*. Boston, New York: Houghton Mifflin Harcourt.
- Gutmann, A., Thompson, D. (1996). *Democracy and Disagreement*. Cambridge, London: The Belknap Press Of Harvard University Press.
- Gutmann, A., Thompson, D. (1999). Democratic Disagreement. In: S. Macedo (Ed.), *Deliberative Politics, Essays on Democracy and Disagreement* (pp. 243–281). Oxford: Oxford University Press.
- Hedrick, T. (2010). *Rawls and Habermas. Reason, Pluralism, and the Claims of Political Philosophy*. Stanford: Stanford University Press.
- Habermas, J. (1990). *Moral Consciousness and Communicative Action* / Tr. by Ch. Lenhardt, Sh. Weber Nicholsen. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1998). *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory* / Ed. by C. Cronin, P. De Greiff. Cambridge: The MIT Press.
- Habermas, J. (2009). *Europe. The Faltering Project* / Tr. by C. Cronin. Cambridge: Polity Press.
- Landemore, H. (2017). Beyond the Fact of Disagreement? The Epistemic Turn in Deliberative Democracy. *Social Epistemology*, 31 (3), 277–295.
- Mouffe, Ch. (2000). *The Democratic Paradox*. London, New York: Verso.
- Neblo, M.A. (2000). *Change for the better? Linking the mechanisms of deliberative opinion change to normative theory*. URL: https://polisci.osu.edu/sites/polisci.osu.edu/files/_change%20for%20the%20better_%20linking%20the%20mechanisms%20of%20deliberative%20opinion%20change%20to%20normative%20theory_.pdf (accessed 15.02.2020).
- Reidy, D.A. (2007). Reciprocity and Reasonable Disagreement: From Liberal to Democratic Legitimacy. *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, 132 (2), 243–291.
- Rawls, J. (1980). Kantian Constructivism in Moral Theory. *The Journal of Philosophy*, 77 (9), 515–572.
- Rawls, J. (1985). Justice as Fairness: Political not Metaphysical. *Philosophy and Public Affairs*, 14 (3), 223–251.
- Rawls, J. (1988). The Priority of Right and Ideas of Good. *Philosophy and Public Affairs*, 17 (4), 251–276.
- Rawls, J. (1995). Political liberalism: Replay to Habermas. *The Journal of Philosophy*, 92 (3), 132–180.
- Rawls, J. (2000). *The Law of Peoples*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Rawls, J. (2005). *Political Liberalism*. 3rd ed. New York: Columbia University Press.
- Sanders, L. (1997). Against Deliberation. *Political Theory*, 25 (3), 347–376.
- Schkade, D., Sunstein, C.R., Hastie, R. (2010). When Deliberation Produces Extremism. *Critical Review*, 22 (2–3), 227–252.
- Waldron, J. (1999). *Law and Disagreement*. Oxford: Clarendon Press.

Denys Kiryukhin, Candidate of Sciences in Philosophy;
Research Fellow at the Department of Social Philosophy,
H.S. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine,
4, Triokhsviatytska St., Kyiv, 01001
dennkrn@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3686-3882>

DELIBERATIVE DEMOCRATIC THEORY AND “THE FACT OF DISAGREEMENT”

The development of the theory of deliberative democracy is connected to the completion of two tasks. The first is to combine broad political participation with the rationality of the political process. The second is to ensure the political unity of modern societies, which are characterized by a pluralism of often incompatible values, norms, and lifestyles. Within the framework of this theory, the key democratic procedure is rational deliberation open to all interested parties. The purpose of this procedure is to reach an agreement, as stated in the theory of Jürgen Habermas. However, experimental studies of deliberative practices show that they may result not in agreement but in the radicalization of positions.

Unlike Habermas, John Rawls believes that a consensus on values and norms is unattainable. His theory of political liberalism attempts to answer the question of how political unity is possible in practically insoluble conflict, that is, in a situation of disagreement. He proposes the ideal of a well-ordered society with the assumption that a just society is one in which there is no agreement on comprehensive doctrines, but there is a consensus on the basic principles of justice. However, Rawls's theory, in turn, faces a number of significant problems. For example, he was forced to admit that the democratic culture of society is a prerequisite for the formation of basic principles of justice in a well-ordered society.

Rawls's idea about the connections among disagreement, political freedom, and democracy influenced the further development of the theory of democracy, stimulating the search for different models of decision-making and the formation of political will without rational agreement. After all, the possibility of democracy lies in the conflict of ideas about justice and good.

Keywords: *deliberative democracy, Habermas, Rawls, well-ordered society, disagreement, liberalism.*